

Μαρία ΓΙΟΥΝΗ

«Ἄραι καὶ νόμοι καὶ φυλακαί» Θεϊκὴ τιμωρία καὶ ποινὴ στὶς αρχαιοελληνικὲς πόλεις

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην αφετηρία αὐτῆς τῆς πραγμάτευσης βρίσκονται δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Τέω τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ πρώτη, ποὺ βρέθηκε καὶ ἀντιγράφηκε τὸν 18^ο αἰῶνα ἀλλὰ σήμερα εἶναι χαμένη, ἐγίνε διάσημη με τὸν τίτλο *Dirae Teiae* ἢ *Τηϊῶν Ἄραι* καὶ τοποθετεῖται περὶ τὸ 470 π.Χ.¹ Ἡ δεύτερη, δημοσιευμένη λαμπρά ἀπὸ τὸν P. Herrmann τὸ 1981 καὶ χρονολογούμενη στὴν ἴδια περίοδο, παρουσιάζει σημαντικὲς ομοιότητες με τὴν πρώτη, γεγονός ποὺ τῆς προσέδωσε τὸν ἴδιο τίτλο².

1. R. Meiggs - D. M. Lewis, *A Selection of Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC*, Oxford 1988 (στο ἐξῆς: *ML*), αρ. 30 = *Supplementum Epigraphicum Graecum* 31 (1981), 984.

2. P. Herrmann, "Teos und Abdera im 5. Jahrhundert v. Chr. Ein neues Fragment der *Teiorum Dirae*", *Chiron* 11 (1981), 1-30. Ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται περὶ τὸ 480-450, κατὰ προτίμηση ἐγγύτερα στὴ χαμηλὴ χρονολόγηση. Στὴν πρόσφατη ἐκδοσὴ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου, οἱ δύο ἐπιγραφές εἶναι καταχωρισμένες μεταξύ

Η ονομασία «Τήϊων Ἀραί» δημιουργεί την εντύπωση ότι το περιεχόμενο των δύο κειμένων εξαντλείται σε ορισμένους αφορισμούς ή κατάρες, παραπέμποντας ευθέως σε ένα θρησκευτικό τελετουργικό, σε έναν «ιερό» χαρακτήρα που υποτίθεται πως διέπει τα κείμενα. Μια προσεκτικότερη εξέταση όμως αποκαλύπτει ότι ο τίτλος αυτός δεν αντιστοιχεί στο περιεχόμενο των δύο επιγραφών, το οποίο είναι καθαρά και αποκλειστικά νομοθετικό και πολιτικό, καθώς θεσπίζει πραγματικές ποινές που επιβάλλονται στους παραβάτες από την πόλιν. Μετά από αυτή τη διαπίστωση, θα είναι χρήσιμο να διερευνηθεί αφ' ενός η σημασία των εκφράσεων εκείνων που θεωρήθηκε ότι δικαιολογούν αυτόν τον τίτλο, και αφ' ετέρου η λειτουργία της ἀράς στον δικαιοκτικό μηχανισμό της ελληνικής πόλεως.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΔΥΟ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ας ξεκινήσουμε με μια σύνοψη του ιστορικού υπόβαθρου των δύο κειμένων, το οποίο έχει διαφωτισθεί επαρκώς στη βιβλιογραφία. Από την αρχαϊκή περίοδο, η μικρή πόλις της Τέως είναι γνωστή ως μια από τις σημαντικές και ευημερούσες Ιωνικές πόλεις, ενώ υπήρξε και μητρόπολη πολλών αποικιών. Οι λόγοι αυτοί, καθώς και το γεγονός ότι η Τέως βρισκόταν στο μέσον της Ιωνίας, οδήγησαν τον Θαλή τον Μιλήσιο να την υποδείξει ως πρωτεύουσα της Ιωνικής συνομοσπονδίας που πρότεινε να ιδρυθεί³. Αντιμετωπίζοντας την περσική εισβολή περί το 545 π.Χ., οι Τήιοι εγκατέλειψαν την πόλη τους και κατέφυγαν στη θρακική ακτή. Εκεί επανίδρυσαν τα Ἀβδηρα, σε μια περιοχή που είχε αποικιστεί από τους Κλαζομενίους

των εξωτερικών μαρτυριών ενιαία, ως δύο αντίγραφα του ίδιου νόμου (Λ. Δ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρνατζή - Μ. Γ. Παρισάκη - Σ. Ψωμά, *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου. Μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου*, Αθήνα 2005, ΤΕ αρ. 84). Περαιτέρω δημοσιεύσεις της επιγραφής: SEG 31 (1981), 985· D. F. McCabe - M. A. Plunkett, *Teos Inscriptions*, Princeton 1985 (στο εξής: IT), 262 αρ. 2· H. Van Effenterre - F. Ruzé, *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec I*, Rome 1994 (στο εξής: Nomima I), αρ. 105· R. Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexten der frühen griechischen Polis*, Köln-Weimar-Wien 1993 (στο εξής: IGT), αρ. 79. Ορισμένα σημεία του κειμένου διαφωτίστηκαν σημαντικά από τους R. Merkelbach, "Zu dem neuen Text aus Teos", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 46 (1982), 212-213· D. M. Lewis, "On the new text of Teos", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 47 (1982), 71-72· A. J. Graham, "'Adopted Teians': a passage in the new inscription of Public Imprecations from Teos", *Journal of Hellenic Studies* 111 (1991), 176-178 και A. J. Graham, "Abdera and Teos", *Journal of Hellenic Studies* 112 (1992), 44-73· G. B. d'Alessio, "Immigrati a Teo e ad Abdera. (SEG XXXI 985; Pind. Fr. 52B Sn.-M.)", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 92 (1992), 73-80.

3. Ηρόδοτος 1, 170.

περίπου έναν αιώνα νωρίτερα⁴. Η εγκατάσταση των Τηϊών απέβη επιτυχή-
 σερη από αυτήν των Κλαζομενίων, παρά τις δυσκολίες που δημιουργούσε
 το εχθρικό περιβάλλον. Ο πολιτισμός των Ιώνων αποίκων μεταφυτεύτηκε
 στην θρακική πόλη οι ανασκαφές αποκάλυψαν τις ίδιες δομικές τεχνικές,
 καθώς και νομίσματα με εντυπωσιακή ομοιότητα, που κόπηκαν ταυτόχρο-
 να⁵, ενώ από τη νέα επιγραφή συνάγεται ότι οι δύο πόλεις είχαν τις ίδιες
 θρησκευτικές τελετές και κοινούς πολιτικούς θεσμούς. Υπάρχει όμως και
 ένα γεγονός μοναδικό στην κοινή ιστορία των δύο πόλεων: σύντομα μετά
 την περσική εισβολή, το αργότερο στα χρόνια που ακολούθησαν την επα-
 νάσταση των Ιωνικών πόλεων⁶, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός αποίκων από
 τα Άβδηρα επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν εκ νέου στην μητρόπολη⁷.
 Αυτό το γεγονός αποτελεί το ιστορικό υπόβαθρο των δύο επιγραφών, οι
 οποίες τοποθετούνται χρονικά στην περίοδο που ακολούθησε την ανασυ-
 γκρότηση της Τέω.

Οι δεσμοί μεταξύ των δύο πόλεων υπήρξαν πολύ στενότεροι από την
 συνήθη σχέση μητρόπολης και αποικίας, για πολλούς λόγους. Πρώτον, τα
 Άβδηρα δεν αποικίστηκαν απλώς από μια ομάδα Τηϊών, αλλά από ολόκλη-
 ρο σχεδόν τον πληθυσμό της Τέω, στην προσπάθειά του να διαφύγει την
 υποδούλωση στους Πέρσες. Δεύτερον, πρόκειται για τη μοναδική γνωστή
 περίπτωση μητρόπολης η οποία επανιδρύθηκε από την αποικία της⁸. Αυτή
 η εξαιρετικά στενή σχέση είχε άλλωστε μεγάλη διάρκεια⁹, όπως μαρτυρεί-
 ται από ένα ψήφισμα της Τέω του 3^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁰, καθώς και από ένα
 ψήφισμα των Αβδήρων χρονολογούμενο στην περίοδο μετά την ήττα του
 Μακεδόνα βασιλέα Περσέα από τους Ρωμαίους, το οποίο μας είναι γνωστό
 μόνο από ένα αντίγραφο του που βρισκόταν στην Τέω¹¹.

4. Ηρόδοτος 1, 168. Βλ. την εκτεταμένη συζήτηση του Graham 1992, 48-43. Επίσης
 L. Loukopoulou - M.-G. Parissaki, "Teos and Abdera: The Epigraphic Evidence" εις
 A. Moustaka - E. Skarlatidou - M.-C. Tzannes - Y. Ersoy (επιμ.), *Klazomenai, Teos and
 Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium, Abdera, 20-21
 October 2001*, Thessaloniki 2004, 305.

5. Graham 1992, 53· Loukopoulou - Parissaki 2004, 306.

6. Graham 1992, 53.

7. S. L. Radt, *Pindars zweiter und sechster Paian*, Amsterdam 1958, 22-24· G. Huxley,
 "Teos in Pindar", *Studies presented to Sterling Dow on his eightieth birthday*, Durham N.C.
 1984, 149-152· Graham 1991, 176-178.

8. Graham 1992, 69.

9. Herrmann 1981, 26-30· Graham 1992, passim· IGT 303· Loukopoulou - Parissaki
 308-309.

10. SEG 26 (1976), 1306 = IT αρ. 48.

11. IT αρ. 35.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ

Η αρχή της νέας επιγραφής δεν σώζεται· η πρώτη διάταξη που σώζεται ολόκληρη βρίσκεται στους στίχους A 5-10 και έχει ως εξής:

5 Ὅς ἂν τιμῇ-
 ν: ἔχων: [σ]ὺν θετοῖσιν
 [Τ]ηῖ[σ]ιν: τὸμ πλησί-
 ον: δολ[ῶ]ται: τοῦτον: ἄ-
 [π]όλλυσθαι: καὶ αὐτὸ-
 10 [ν κα]ὶ γένος: τὸ κένο.

Ὅσον αφορά τον ὅρο τιμὴν ἔχων, δεν υπάρχει αμφιβολία ὅτι ἡ λέξη τιμὴν ἐδῶ ἔχει τὴν συνήθη ἐννοία τῆς αρχῆς, ἐπομένως ὁ τιμὴν ἔχων θὰ εἶναι ἓνα πρόσωπο ποὺ ἐκτελεῖ τὰ χρέη ἀρχοντα, ἓνας ἄρχων¹², καὶ ὄχι κάποιον μέλος μιᾶς περιορισμένης τάξεως πολιτῶν. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ χρήση τῶν συνώνυμων ὀρων τιμοχέων στὴν πλευρά D στ. 12 καὶ τιμούχων στὴν D στ. 22-23.

Εὐρεία συζήτηση καὶ διαφωνία προκάλεσαν ὀρισμένα προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω ἑξὶ στίχους. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἐντοπίζεται στὴν ἐννοία τῶν στίχων 6-7. Ὁ πρῶτος ἐκδότης συμπλήρωσε τὰ κατεστραμμένα γράμματα καὶ συζήτησε, δίχως ὁμως νὰ τὴν υιοθετήσῃ ἀνεπιφύλακτα, τὴν ἀνάγνωσιν [σ]ὺν θετοῖσιν Τηῖσιν¹³. Ἡ πρόταση τοῦ Herrmann υποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Merkelbach¹⁴ καὶ ἐδραιώθηκε περαιτέρω ἀπὸ τοὺς Graham καὶ D'Alessio¹⁵, στὸ φῶς ἐνός χωρίου τοῦ δεύτερου Παιάνα τοῦ Πινδάρου¹⁶. Ἀντίθετα, ἡ νεότερη ἀνάγνωσιν [σ]υνθέτοισιν¹⁷, δὲν βρήκε υποστηρικτές. Τὰ ἐπιχειρήματα υπέρ τῆς πρῆτης ἀνάγνωσιν εἶναι πράγματι πειστικά, γεγονός ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἐπόμενη ἐρώτηση: Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ θετοὶ Τῆιοι; Ὁ ὅρος μεταφράζεται ὡς «πρόσωπα ποὺ ἀπέκτησαν πρόσφατα τὴν ιδιότητα τοῦ Τηῖου πολίτη» (neueingebürgerte)¹⁸, καὶ αὐτοὶ ταυτίζονται με τοὺς Αἰδερῖτες ποὺ ἐπέστρεψαν στὴ μητρόπολιν ὅταν ἡ Τέως ἐπανιδρύθηκε ἀπὸ τὴν ἀποικία τῆς¹⁹. Δὲν εἶναι σαφές κατὰ πόσον πρόκειται γιὰ

12. Βλ. Herrmann 1981, 6 καὶ 14 με τὴν σημ. 37.

13. [.] ὙΝΘΕΤΟΙΣΙΝ/ .ΗΙ.Ι.ΙΝ: Herrmann 1981, 6 βλ. τὴν συζήτηση στὴ σελ. 14. Οἱ ἐκδότες τῶν SEG, IT, IGT καὶ IThrAeg διατηροῦν τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Herrmann στὸ σημεῖο αὐτό.

14. Merkelbach 1982, 212.

15. Graham 1991, 176-8· D'Alessio 1992, 73.

16. Βλ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Radt, 1958, 22-23. Πρβλ. Huxley 1984, 149-152.

17. Nomima I, ἀρ. 105, σελ. 370-1, 374. Μεταφράζεται ὡς "Téiens réunis".

18. Merkelbach 1982, 212.

19. Graham 1991, 177.

ορισμένους από τους αρχικούς Τηϊούς αποίκους στα Άβδηρα, οι οποίοι αναπατρίσθηκαν, ή για πρόσωπα που ανήκαν στην επόμενη γενεά. Στην πρώτη περίπτωση θα πρέπει να δεχθούμε ότι είχαν χάσει την αρχική τους πολιτεία, όπως συνέβαινε συχνά, ενώ στη δεύτερη, θα είχαν γεννηθεί Αβδηρῆτες. Μόνον εικασίες μπορούμε να κάνουμε, μολονότι ο προσδιορισμός «θετοί Τήιοι» θα ήταν ίσως καταλληλότερος για πρόσωπα που δεν είχαν ποτέ την ιδιότητα του Τηϊου πολίτη.

Ένα άλλο σημείο διχογνωμίας είναι ο όρος *δολ[ῶ]ται*: το ρήμα αυτό αναφέρεται σε πράξεις που τελούνται με δόλον, όπως πιστεύει ο Herrmann, ή σε υποδούλωση (*δοῦλος*); Στην πρώτη περίπτωση, απαγορεύεται στους άρχοντες να εξαπατούν (*betrügen*) τους πολίτες²⁰, ενώ στη δεύτερη, απαγορεύεται να τους υποδουλώνουν²¹. Η πρώτη ερμηνεία είναι προσφυής, μολονότι στην περίπτωση αυτή θα αναμενόταν ο νόμος να είναι διατυπωμένος με όρους εξαπατήσεως ολόκληρου του σώματος των πολιτών και όχι ενός ατόμου. Με άλλα λόγια, ένα αδίκημα που θα συνιστούσε εξαπάτηση ή παροχή απατηλών υποσχέσεων στο δήμο θα εκφραζόταν ίσως καταλληλότερα με την διατύπωση «τὸν δῆμον» ή «Τηϊῶν τὸ ξυνὸν»²² ή «τὸν δῆμον ἢ τινὰ τῶν πολιτῶν»²³ ή άλλη παρόμοια, αντί της έκφρασης «τὸν πλησίον». Ο συλλογισμός αυτός οδηγεί μάλλον στην υιοθέτηση της δεύτερης λύσης. Άλλωστε, ανάλογοι νόμοι που απαγόρευαν την υποδούλωση ελεύθερων προσώπων δεν ήταν άγνωστοι στις ελληνικές πόλεις. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι στην Αθήνα οι ἑνδεκα ήταν αρμόδιοι για τις αυτόφωρες συλλήψεις όσων απήγαγαν ελεύθερους ανθρώπους με σκοπό να τους πουλήσουν ως δούλους εφ' όσον οι δράστες ομολογούσαν, θανατώνονταν αμέσως, ενώ διαφορετικά παραπέμπονταν σε δίκη²⁴.

Αν οι παραπάνω συλλογισμοί ευσταθούν, η πρώτη διάταξη της επιγραφής αναφέρεται σε κάθε άρχοντα που θα επιχειρούσε να υποδουλώσει κάποιον πολίτη με τη βοήθεια ορισμένων νεοπολιτών. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι η ίδια πράξη, αν εκτελείτο δίχως τη βοήθεια των νεοπολιτών θα έμενε ατιμώρητη, αλλά θα πρέπει να θεωρηθεί ως σημάδι δυσπιστίας απέναντι σ' αυτή την κατηγορία πολιτών. Επιπλέον, είναι μια ένδειξη ότι αυτοί οι επήλυδες είχαν την δύναμη να προκαλέσουν βλάβη. Διερωτάται κανείς πού οφείλεται αυτή η καχυποψία απέναντι στους θετούς Τηϊούς και για ποιον λόγο θεωρούνται πιο επιρρεπείς από τους υπόλοιπους στο

20. Herrmann 1981, 6 και συζήτηση στις 14-15. Επίσης *IGT* αρ. 302 και 304 *Nomima* I, αρ. 105, σελ. 374.

21. Merkelbach 1982, 212.

22. Όπως στην *ML* αρ. 30 Β στ. 23-25: ἢ τι κακὸν βολεύοι περὶ Τηϊῶν τὸ ξυνὸν.

23. Πρβλ. τον αθηναϊκό νόμο στον Δημοσθένη 21 *Κατὰ Μειδίου* 113.

24. *Αθηναίων Πολιτεία* 52, 1.

να βλάψουν ή να υποδουλώσουν κάποιον πολίτη. Κανονικά οι νεοπολιτογραφηθέντες αναμένεται να δείχνουν πρόθυμοι να συμμορφωθούν με τους νόμους της πόλεως. Μήπως η ταραχώδης αυτή περίοδος είχε δώσει την ευκαιρία στους συνεργάτες των έκπτωτων τυράννων να επιστρέψουν στην πόλη; Εν πάση περιπτώσει, φαίνεται εύλογη η υπόθεση ότι μεταξύ των προσώπων που είχαν αποκτήσει πρόσφατα την ιδιότητα του πολίτη βρίσκονταν κάποιοι ύποπτοι για το ολιγαρχικό τους παρελθόν. Κατά συνέπεια, οι παρούσες διατάξεις στόχευαν να ανακόψουν τις ελπίδες των φίλων των τυράννων και των ολιγαρχικών για ανατροπή του πολιτεύματος.

Αναφορικά με την *ratio* αυτής της διατάξεως, ο κύριος σκοπός ήταν ο προσδιορισμός και ταυτόχρονα ο περιορισμός της εξουσίας των αρχόντων, καθώς και η προστασία των πολιτών από την κατάχρηση εξουσίας. Από αυτή την άποψη, το συγκεκριμένο χωρίο προσφέρεται για πολλαπλές αναγνώσεις: Απαγορεύεται σε κάθε άρχοντα να χρησιμοποιήσει την εξουσία που του δίνει το αξίωμά του για να μειώσει την προσωπική κατάσταση κάποιου πολίτη, είτε στη δημόσια σφαίρα, λ.χ. όταν απονέμει δικαιοσύνη, είτε στην ιδιωτική, λ.χ. εναντίον ενός οφειλέτη του. Βάσει αυτού του νόμου, η υποδούλωση ενός Τήιου πολίτη παίρνει τον χαρακτήρα μέτρου που υπερβαίνει την αρμοδιότητα των αρχόντων. Το γεγονός ότι η διατύπωση της διάταξης είναι γενική, δίχως μνεία ειδικών όρων ή προϋποθέσεων, σημαίνει ότι πρόκειται για μια καθολική απαγόρευση επιβολής της υποδουλώσεως ως ποινής για οποιοδήποτε αδίκημα. Επιπλέον, σημαίνει ότι είναι παράνομη η νομοθέτηση της επιβολής μιας τέτοιας ποινής σε Τήιους πολίτες για οποιοδήποτε αδίκημα στο μέλλον. Βεβαίως, η συνέπεια μιας διατάξεως που απαγορεύει την υποδούλωση των πολιτών είναι ότι λειτουργεί ως εγγύηση της προσωπικής κατάστασης των Τήϊων ως ελεύθερων πολιτών. Η χρονολόγηση του κειμένου αυτού στην περίοδο που ακολούθησε την επανίδρυση της Τέω αποτελεί το κατάλληλο υπόβαθρο για ένα νόμο που εγγυάται το *status* των πολιτών.

Ο ΟΡΚΟΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Η αμέσως επόμενη διάταξη στην πλευρά Α της επιγραφής περιέχει το κείμενο του όρκου των πολιτών (στ. 10-25):

10

Ἐ-

πανάστα[σ]ιν: οὐ βολε-
ύσω: οὐδὲ ποιήσω: οὐδ-
ὲ λυ[ή]σω: ο[ὐ]δὲ διώξω: ο-
[ὐ]δὲ [χρ]ήμ[α]τα: δημιώσ-

- 15 [ω: οὐ]δὲ δῆσω. οὐδὲ κατ-
[ακ]τε[ν]έω: ἄμ μὴ σ[ὺ]ν [δι-]
[ακοσ]ί[ο]ισιν: ἐν Τέωι
[ῆ] πλέοσ[ι]ν: [κ]αὶ ἄμ μὴ ὑ-
π[ὸ] πόλεω[ς]: ν[ό]μο: κατα-
20 λαφθέν[τ]α: ἐν δὲ Ἀβδῆ-
[ρ]οισιν: [σ]ὺμ πεντακο-
[σ]ίοισιν: ἥ πλ[έο]σιν: Α-
ἰσυμνήτην: οὐ στήσω
[ο]ὔτε· σὺμ πολλοῖσι[ν]
25 [Τ]ηῖ[ο]ι[σ]ιν.

Το χωρίο αυτό μοιάζει να είναι η κατάληξη μιας σειράς ρυθμίσεων σχετικών με τη διάπραξη σοβαρών εγκλημάτων κατά της πόλεως. Έτσι, το κείμενο του όρκου θα αποτελούσε την κορύφωση που ακολουθούσε την θέσπιση συγκεκριμένων ποινών για συγκεκριμένα δημόσια αδικήματα. Ο όρκος που επισφράγιζε αυτές τις διατάξεις έπρεπε να δοθεί από όλους τους πολίτες, για ενίσχυση του ηθικού αλλά και για εγγύηση της εφαρμογής των νόμων στο μέλλον. Παρόμοιοι όρκοι είναι γνωστοί και από άλλες ελληνικές πόλεις, και συνήθως συνδυάζονται με την προσθήκη ἄρων εναντίον των επιόρκων²⁵. Στην περίπτωση της Τέω, ο όρκος ήταν προϊόν της νίκης του δήμου σε μια εμφύλια διαμάχη. Σε ανάλογες συνθήκες, ο δήμος καλούσε όλους όσοι μετείχαν στην πολιτεία να ορκιστούν ότι δεν θα συμμετείχαν στην ανατροπή του νόμιμου πολιτεύματος.

Η σύνταξη του όρκου έχει μια αδιάσπαστη συνέχεια, αλλά όσον αφορά το περιεχόμενό του μπορούν να διακριθούν τρία μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τους στ. 10-13: “Δεν θα γίνω ούτε ηθικός ούτε φυσικός αυτουργός σε εξέγερση δεν θα προκαλέσω διχόνοια”, το δεύτερο τους στ. 13-22: “Δεν θα ασκήσω δικαστική δίωξη, δεν θα δημεύσω περιουσία, δεν θα κάνω σύλληψη, δεν θα θανατώσω, παρά μόνο μαζί με διακόσιους ή περισσότερους στην Τέω, και εφ’ όσον υπάρχει καταδικαστική απόφαση κατ’εφαρμογή ενός νόμου της πόλεως, και στα Ἀβδηρα μαζί με πεντακόσιους ή περισσότερους”, ενώ το τρίτο μέρος αποτελούν οι στ. 22-25: “Δεν θα εγκαταστήσω τύραννο, ούτε μαζί με πολλούς Τηῖους”.

Μεταξύ του πρώτου και του τρίτου μέρους υπάρχει νοηματική συνέχεια, καθώς εκεί αναφέρονται οι τέσσερις κύριοι τρόποι τελέσεως του εγκλήματος της ανατροπής του πολιτεύματος. Πρόκειται για την ηθική και τη φυσική αυτουργία σε εξέγερση, την πρόκληση διχόνοιας μεταξύ των πολιτών

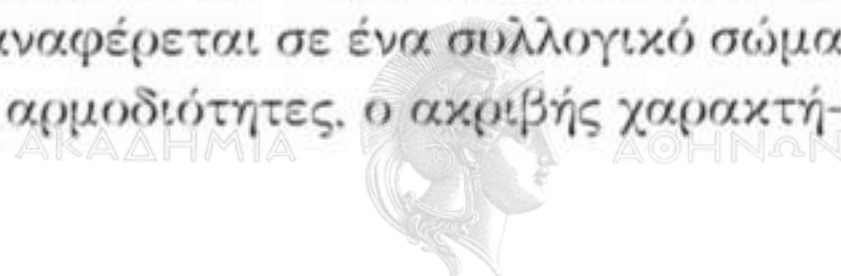
25. Βλ. τα παραδείγματα που παραθέτει ο Herrmann, 1981, 13, καθώς και τη βιβλιογραφία για τον όρκο, αυτ. 14.

και την εγκατάσταση τυράννου. Η θέσπιση αυτών των διατάξεων εναντίον των δραστών βίαιων πράξεων, οι οποίες μπορούσαν να οδηγήσουν σε εμφύλια διαμάχη, στόχευε να εξασφαλίσει την σταθερότητα του πολιτεύματος, την κυριαρχία του νόμου και την υπεροχή της πολυπόθητης όμοности μεταξύ των πολιτών. Η απόλυτη απαγόρευση όσον αφορά την τέλεση των ανωτέρω πολιτικών εγκλημάτων δεν εκφράζεται ρητά στο σημείο αυτό του κειμένου αλλά προϋποτίθεται από τα συμφραζόμενα.

Από νομοτεχνική άποψη, τα δύο συνδεόμενα χωρία των στ. 10-13 και 22-25 θεσπίζουν ουσιαστικό νόμο, αφού προσδιορίζουν τα σοβαρότερα πολιτικά εγκλήματα. Αντίθετα, οι στ. 13-22 περιέχουν δικονομικές διατάξεις, αναφερόμενες ειδικότερα στη νόμιμη άσκηση δίωξης, τη νόμιμη δίκη και τη νόμιμη επιβολή ποινής από τα όργανα της πόλεως. Σύμφωνα με αυτή τη διάταξη, οι πολίτες, ως μέλη των οργάνων της πόλεως, έχουν την αρμοδιότητα να προσάγουν κάποιον στη δικαιοσύνη (διώξω), να προβαίνουν σε συλλήψεις (δήσω) και να επιβάλλουν δήμευση της περιουσίας (χρήματα δημιώσω) ή την ποινή του θανάτου (κατακτενέω). Αλλά, όπως ορίζει ο παρών νόμος, μπορούν να προβούν σε κάποιο από αυτά τα στάδια της δικαστικής διαδικασίας μόνον υπό δύο δεσμευτικές προϋποθέσεις: πρώτον, ότι η επιβολή ποινής προέρχεται από νόμιμη απόφαση ενός συλλογικού οργάνου και δεύτερον, ότι η απόφαση αυτή στηρίζεται σε προϋπάρχοντα νόμο της πόλεως. Το χωρίο αυτό, που έχει τη μορφή όρκου των πολιτών, περιλαμβάνει τις βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν την απονομή της δικαιοσύνης.

Η εξαιρετική σημασία του χωρίου αυτού για την ιστορία των θεσμών είναι προφανής, πολλώ μάλλον καθώς εμφανίζεται σε ένα κείμενο, του οποίου η φήμη δεν οφείλεται στα ορθολογικά του στοιχεία. Σε πείσμα της βιβλιογραφικής του καταχώρισης ως κειμένου που περιέχει κατάρες, το κείμενο αυτό στην πραγματικότητα θέτει τους βασικούς και στοιχειώδεις κανόνες που διέπουν όλα τα στάδια της δικαστικής διαδικασίας, αρχίζοντας από την δίωξη μιας άδικης πράξης και καταλήγοντας στην καταδίκη από το δικαστήριο. Επιπλέον, η διάταξη που απαγορεύει να επιβληθεί οποιαδήποτε ποινή εάν δεν υπάρχει καταδίκη στηριζόμενη σε υπαρκτό νόμο, αποτελεί μια σπάνια επιγραφική μαρτυρία για την ισχύ μιας αρχής θεμελιώδους στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο, η οποία ορίζει ότι δεν υπάρχει έγκλημα ούτε επιβολή ποινής εάν δεν προβλέπεται από συγκεκριμένο νόμο (*nullum crimen, nulla poena sine lege*). Οι πολίτες της Τέω και των Αβδήρων του 5^{ου} αιώνα, όπως και οι πολίτες άλλων ελληνικών πόλεων της ίδιας περιόδου, θέσπισαν την θεμελιώδη αυτή αρχή ως βάση για την απονομή της δικαιοσύνης, ενάντια στις αυθαίρετες διώξεις και τις παράνομες καταδίκες.

Μολονότι είναι βέβαιο ότι η διάταξη αναφέρεται σε ένα συλλογικό σώμα πολιτών της κάθε πόλεως με δικαστικές αρμοδιότητες, ο ακριβής χαρακτή-

ας του οργάνου δεν είναι σαφής. Το πρώτο ερώτημα αφορά τους αριθμούς των διακοσίων πολιτών στην Τέω και των πεντακοσίων στα Άβδηρα: οι αριθμοί αυτοί εκφράζουν την ολομέλεια ή την απαρτία του οργάνου που απαιτείται για τη νομιμότητα της καταδίκης και της επιβολής ποινής; Σχετικά με το θέμα αυτό, ο D.M. Lewis διατυπώνοντας πειστικά επιχειρήματα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για απαρτία, και ειδικότερα για την απαρτία του δικαστηρίου ή της εκκλησίας του δήμου που είχε δικαστική δικαιοδοσία»²⁶. Οδηγούμαστε έτσι στο δεύτερο ερώτημα, που σχετίζεται με την ταυτότητα του οργάνου αυτού, η οποία δεν προκύπτει ρητά από το κείμενο. Μια απαρτία 200 ή 500 πολιτών φαίνεται μάλλον μικρή για να αφορά την συνέλευση του δήμου των δύο πόλεων αντιστοιχώς, όσο μικρές και αν ήταν. Συνεπώς δύο εκδοχές είναι πιθανότερες: να πρόκειται είτε για την Βουλή είτε για δικαστήριο, το οποίο θα μπορούσε να είναι μέρος της εκκλησίας του δήμου. Η αναλογία των αριθμών δεν αποκλείεται να υποδηλώνει πως πρόκειται για Βουλή. Πράγματι, όπως παρατηρεί ο Lewis, η αναλογία του φόρου που πλήρωναν οι δύο πόλεις στην συμμαχία της Δήλου, έξι τάλαντα η Τέως και δεκαπέντε τα Άβδηρα, αντιστοιχεί ακριβώς στην αναλογία των 200 προς 500. Στην περίπτωση αυτή, η Βουλή της κάθε πόλεως θα είχε και δικαστική αρμοδιότητα προκειμένου για σοβαρά αδικήματα κατά της πόλεως και του πολιτεύματος, αντίστοιχη με αυτήν της αθηναϊκής Βουλής σε περιπτώσεις διωκόμενες με είσαγγελία. Εν πάση περιπτώσει, είτε πρόκειται για Βουλή είτε για δικαστήριο, το όργανο αυτό στηριζόταν στην ευρεία συμμετοχή των πολιτών, γεγονός που αποτελεί ισχυρή ένδειξη δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι η επιγραφή της Τέω περιέχει αναφορά στην πόλη των Αβδήρων, στη διάταξη με την οποία ορίζεται ότι κάθε σύννομη δίωξη και καταδίκη πρέπει να προέρχεται από όργανο της πόλεως απαρτιζόμενο από πεντακόσια μέλη. Αποδεικνύεται έτσι ότι η κάθε μία από τις δύο πόλεις διέθετε ξεχωριστό και αυτόνομο δικαστικό μηχανισμό, με αρμοδιότητα επί των πολιτών της.

Ο όρκος των πολιτών υποδεικνύει μια περίοδο μεγάλων αναταραχών, ο ακριβής εντοπισμός της οποίας ορθώς αναζητήθηκε στο διάστημα μεταξύ της Ιωνικής επανάστασης και των περσικών πολέμων²⁷. Η κρίσιμη εκείνη εποχή έβλεπε την κατάλυση των τυραννικών καθεστώτων που είχαν εγκατασταθεί με τη βοήθεια εξωτερικών δυνάμεων. Η παλινόρθωση των πολιτικών θεσμών ήταν λοιπόν ευθύνη όλων των πολιτών. Ένα από τα μέτρα που λαμβάνονται, όπως μαρτυρείται στην παλαιότερη επιγραφή, κατευθύνεται εναντίον όσων συνωμοτούν, μαζί με άλλους Έλληνες ή με βαρβάρους, για

26. Lewis 1982, 71-72.

27. Graham 1991, 178 σημ. 4 και 1992, 54.

να βλάψουν τους πολίτες της Τέω²⁸. Αυτό σημαίνει ότι υποκινήτές ή συνεργοί σε μια συνωμοσία για την ανατροπή του πολιτεύματος - απειλή που είχαν ήδη αντιμετωπίσει - μπορούσαν να είναι όχι μόνον Έλληνες, αλλά και ξένοι, και στην περίπτωση αυτή υποδηλώνεται κυρίως ο Πέρσης βασιλεύς. Προκειμένου να εδραιωθεί η περίφημη αυτονομία της ελληνικής πόλεως, καθώς και οι δημοκρατικοί θεσμοί, ήταν απαραίτητη μια συμφωνία όλων των πολιτών, οι οποίοι θα εγγυώντο ότι θα απέτρεπαν με κάθε μέσο μια ανατροπή της νόμιμης πολιτείας.

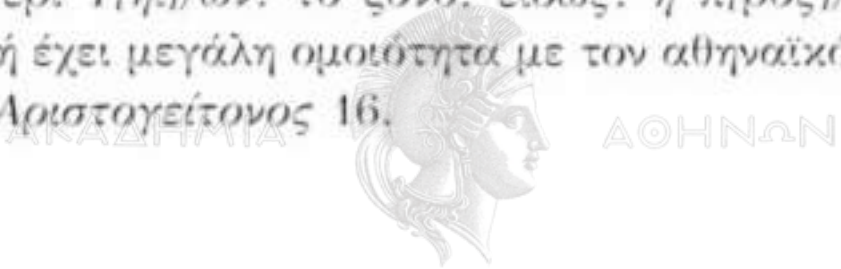
Προφανώς όλοι οι πολίτες της Τέω είχαν δώσει αυτόν τον όρκο αμέσως μετά τη θέσπισή του, ενώ στη συνέχεια η διαδικασία αυτή έπρεπε να επαναλαμβάνεται τρεις φορές το χρόνο, κατά τις σημαντικότερες εορτές. Όπως υποδηλώνουν οι στ. 20-22, ένα ακόμη αντίγραφο του νόμου αυτού πρέπει να υπήρχε στα Άβδηρα, και οι Αβδηρίτες ήταν επίσης υποχρεωμένοι να δίνουν τους ίδιους όρκους, με τις ίδιες προϋποθέσεις όπως οι Τήιοι, δηλαδή τρεις φορές το χρόνο, όπως ορίζεται στην όψη D της στήλης.

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Η όψη D διασώζει τμηματικά μια διάταξη που υποχρεώνει τους άρχοντες της πόλεως να προβαίνουν σε δημόσια ανάγνωση του νόμου κατά τις εορτές:

1	Ἀνθε[στη]ρ[ί]- οισιν: καὶ Ἡ- ρακλέοισι- ν: καὶ {ι} Δίοι- σιν: ἐν Ἀβδ[ή]- ρο[ι]σιν: Ἀν[θ]- εστηρίοι[σ]- ιν: καὶ Ἡρα[κ]- λέοισιν: κ[α]- 10 ἰ Ζηνός: ἐορ- τῇ: ὅστις δ- ἐ τιμοχέων ἢ ταμειύων μὴ ἄναλέξεε-
---	---

28. Β στ. 23-27: ἢ [τι κ]/ακὸν: βολεῦοι: περὶ Τ[ηί]/ων: τῷ ξυνῶ: εἰδῶς: ἢ π[ρὸς]/ Ἑλλήνας: ἢ πρὸς βαρβάρους. Η διάταξη αυτή έχει μεγάλη ομοιότητα με τον αθηναϊκό νόμο τον οποίο αναφέρει ο Δείναρχος 2 Κατὰ Αριστογείτονος 16.

15 ν: τὰ γεγραθ-
 μένα: ἐν τῇ
 [σ]τήλῃ: ἐπὶ
 μνήμῃ: καὶ
 δυνάμει: ἢ [φ]-
 20 οινικογρα-
 φέων:κελευ-
 [ό]ντων τιμό-
 χων: κείνον

Το κείμενο δεν έχει δυσκολία: «... στην Τέω, κατά τις εορτές των Ανθεστηρίων, των Ηρακλείων και των Δίων, ενώ στα Άβδηρα κατά τα Ανθεστήρια, τα Ηράκλεια και την εορτή του Διός, Όποιος άρχοντας (τιμοχέων) ή ταμίας (ταμιεύων) δεν προβαίνει στη δημόσια ανάγνωση των νόμων που είναι γραμμένοι στη στήλη, με σκοπό την υπενθύμιση και την ανανέωση της ισχύος τους, καθώς και όποιος γραμματεύς (φοινικογραφέων) που κατόπιν εντολής των τιμούχων (δεν τηρεί το νόμο), αυτός να...»

Η έκφραση «τὰ γεγραθμένα ἐν τῇ στήλῃ» των στ. 15- 17 είναι γνωστή και από επιγραφές άλλων ελληνικών πόλεων και σημαίνει «ο νόμος που είναι γραμμένος στη στήλη»²⁹. Η δήλωση της υπεροχής του παρόντος γραπτού νόμου, τόσο έναντι ενός προΐσχύσαντος, όσο και του προφορικού και του εθιμικού δικαίου είναι σαφής. Η φράση «ἐπὶ μνήμῃ καὶ δυνάμει» στους στ. 17-19 έχει την έννοια της ανανέωσης της ισχύος του νόμου: με τη δημόσια ανάγνωση του νόμου, τρεις φορές το χρόνο, ζητείται από τους πολίτες να επιβεβαιώσουν και πάλι την πίστη τους στην νόμιμη πολιτεία και την υποστήριξή τους.

Μια αντίστοιχη διάταξη συναντούμε στην παλαιότερη επιγραφή (ML 30, B 29-41): «Όλοι όσοι, ενώ εκτελούν χρέη τιμούχου, δεν διαβάσουν δημοσίως την έπαρή στους αγώνες που γίνονται στα Ανθεστήρια, τα Ηράκλεια και τα Δία, να περιλαμβάνονται στην έπαρή. Όποιος καταστρέφει τις στήλες στις οποίες είναι γραμμένη η έπαρή ή αποξέει τα γράμματα ή τα αλλοιώνει, να χαθεί ο ίδιος και οι απόγονοί του». Πέρα από τις ορατές ομοιότητες των δύο κειμένων, υπάρχουν και κάποιες διαφορές. Κατ' αρχάς, ο νόμος που θεσπίζεται με τη νέα επιγραφή είναι εφαρμοστέος όχι μόνο στην Τέω αλλά και στα Άβδηρα, όπως γίνεται φανερό από την πρόβλεψη της δημόσιας ανάγλωσής του και στις δύο πόλεις, κατά τις τρεις κυριότερες εορτές τους, οι οποίες μάλιστα είναι προς τιμήν των ίδιων θεών. Δεύτερον,

29. Μ. Σ. Γιούνη, *Νόμος Πόλεως. Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία ελληνική πόλιν*, Θεσσαλονίκη 2006, 118-120.

η νέα επιγραφή δεν αναφέρεται μόνο στους τιμούχους, όπως η παλαιότερη, αλλά και στους ταμίες και τον γραμματέα. Τρίτον, η παλαιότερη περιέχει μια πρόσθετη διάταξη αναφορικά με όποιον καταστρέφει εν όλω ή εν μέρει το κείμενο του νόμου.

Στις διατάξεις που αναπτύχθηκαν εδώ, όπως και στις υπόλοιπες, αποτυπώνεται η ταραγμένη εποχή της οποίας είναι προϊόντα, όταν οι θεσμοί διακυβεύονταν έντονα και η τήρηση των νόμων της πόλεως δεν ήταν εξασφαλισμένη. Υπάρχει μια εμφανής αγωνία σχετικά με την τύχη της ισχύος του ψηφίσματος στο μέλλον. Οι αρχές της πόλεως καλούνται να διαβάσουν δημόσια το νόμο, «ώστε να ανανεωθεί η ισχύς του» (αυτή είναι η έννοια της φράσης «ἐπὶ δυνάμει» στο πρώτο κείμενο) ή για «υπενθύμιση και ανανέωση της ισχύος» («ἐπὶ μνήμῃ καὶ δυνάμει» στο δεύτερο κείμενο). Προκειμένου να εκτιμηθεί η σημασία του χωρίου, είναι προτιμότερο η ερμηνεία να επικεντρωθεί στον ρητά εκφρασμένο στόχο της δημόσιας ανάγνωσης του νόμου, που δεν είναι άλλος από την ουσιαστική και επιτακτική επιδίωξη να διατηρηθεί ο νόμος σε ισχύ, και όχι στον υπερτονισμό της τελετουργικής πλευράς. Η επαναλαμβανόμενη τρεις φορές το χρόνο επίσημη ανάγνωση του κειμένου αποτελεί ειδικό μέτρο έκτακτης ανάγκης για τη διατήρηση του νόμου, η θέσπιση του οποίου προκλήθηκε από τις ειδικές συνθήκες της πολιτικής αστάθειας.

ΑΠΟΛΛΥΣΘΑΙ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝ ΚΑΙ ΓΕΝΟΣ

Στην παλαιότερη επιγραφή (ML 30) παρατίθενται λεπτομερώς και εξειδικεύονται οι πράξεις οι οποίες συνιστούν αδικήματα κατά της πόλεως, ως εξής:

1. Η χρήση δηλητηρίων εναντίον της κοινότητας (ξυνόν) των Τηίων ή ενός πολίτη (Α στ. 1-5).
2. Η παρεμπόδιση της εισαγωγής σιτηρών με οποιονδήποτε τρόπο, είτε στη θάλασσα είτε στην ξηρά, καθώς και η επανεξαγωγή των εισαγομένων σιτηρών (Α στ. 6-12).
3. Η εγκατάσταση τυράννου (η χρησιμοποιούμενη λέξη *αἰσυμνήτης* έχει διπλή σημασία, καθώς μπορεί να δηλώνει είτε τον νομοθέτη είτε τον τύραννο, εδώ όμως είναι σαφής η δεύτερη έννοια) καθώς και η επανάσταση με σκοπό την εγκαθίδρυση τυραννίδας (Β στ. 3-8).
4. Η εκ μέρους του τυράννου εκούσια³⁰ προδοσία της πόλεως και της

30. Εδώ εισάγεται ένα ενδιαφέρον στοιχείο που αφορά την ψυχική στάση του δράστη. Πρόκειται για τον όρο *εἰδώς*, ο οποίος αντιστοιχεί στην πρόθεση και σημαίνει ότι ο δράστης κρίνεται ένοχος εφ' όσον ενήργησε με πρόθεση. Ο νόμος σαφώς αναφέρει ότι μόνο οι πράξεις προδοσίας που γίνονται με πρόθεση τιμωρούνται. Η αναγνώριση του

ώρας της Τέω, του στρατού που βρίσκεται στα νησιά ή στη θάλασσα, ή της φρουράς στο φρούριο της Αροίης (B 8-23).

5. Η πειρατεία, η ληστεία και η παροχή καταφυγίου σε πειρατές οι οποίοι αφαιρούν κάτι από την επικράτεια της Τέω, είτε κατά γην είτε κατά θάλασσα (B 8-23).

6. Τέλος, η δολοπλοκία, μαζί με άλλους Έλληνες ή με βαρβάρους, εναντίον της πόλεως των Τηίων (B στ. 23-28).

Η κύρωση που ορίζεται από το νόμο για όλα αυτά τα αδικήματα εκφέρεται με τη φράση «*τοῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος τὸ κείνο*». Με τους ίδιους όρους τιμωρούνται, στη νεότερη επιγραφή:

1. Ένα άγνωστο αδικήμα στο πρώτο μέρος της (A στ. 1-5).
2. Η υποδούλωση ενός πολίτη εκ μέρους ενός άρχοντα (A 5-10).
3. Η μη απόδοση στους Αβδηρίτες κάποιου περιουσιακού στοιχείου που ανήκει στην πόλιν τους (Γ).

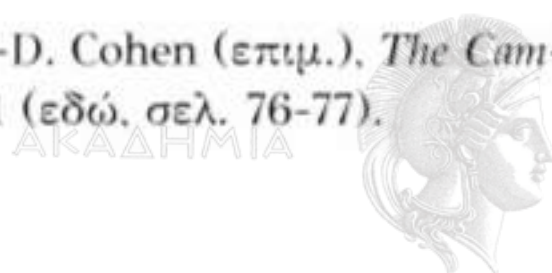
Όπως προαναφέρθηκε, στη βιβλιογραφία γίνεται γενικώς δεκτό, περίπου ως δεδομένο και δίχως περαιτέρω συζήτηση, ότι στις δύο επιγραφές, πρόκειται αποκλειστικά για κατάρες, δηλαδή για τιμωρίες που η εκπλήρωσή τους εξαρτάται από το θείο. Με την έννοια αυτή εκλαμβάνεται η φράση «*τοῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος τὸ κείνο*», με την οποία εκφέρεται η τιμωρία των ενόχων, καθώς και η λέξη έπαρή που εμφανίζεται στην παλαιότερη επιγραφή. Ωστόσο η πολιτικά ταραχώδης περίοδος από την οποία προέρχονται τα δύο κείμενα, θέτει ορισμένα ουσιαστικά ερωτήματα: Τι συνέβαινε ακριβώς στους ενόχους των παραπάνω πράξεων, από τη στιγμή που θα γινόταν γνωστή η ταυτότητά τους; Ποιες ήταν οι έννομες συνέπειες που απέρρεαν από το γεγονός ότι ενέπιπταν στην οριζόμενη από το νόμο «κατάρα»; Τέλος, δεδομένου ότι ο πολιτικός στόχος ήταν η εξουδετέρωση των εχθρών της πόλεως και του πολιτεύματος, ήταν αρκετή μια γενική κατάρα για να εξασφαλιστεί αυτός ο στόχος, ή χρειαζόταν επιπρόσθετα να επιβληθεί στους ενόχους μια τιμωρία σε επίπεδο θετού δικαίου;

Κατά τη διάρκεια μιας τόσο οξείας πολιτικής κρίσης, όπως αυτή που επακολούθησε την περσική εισβολή, την Ιωνική επανάσταση και τις αλληπάλληλες απόπειρες εγκατάστασης τυραννικών καθεστώτων³¹, είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι οι πολίτες θα εφησύχαζαν, περιμένοντας από τη θεότητα να καταστρέψει τους προδότες και τους εχθρούς της πόλεως³².

στοιχείου της πρόθεσης και η αντίστοιχη διαβάθμιση κατά την επιβολή της ποινής είναι γνωστή ήδη από τους αρχαίους χρόνους, όπως λ.χ. στον φονικό νόμο του Δράκοντος.

31. Graham 1991, 176-178· Graham 1992 passim· Radt 1958, 22-24· Huxley 1984, 149-152.

32. Πρβλ. R. Parker, « Law and Religion » εις M. Gagarin-D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge 2005, 61-81 (εδώ, σελ. 76-77).

Ασφαλώς η έννοια της αράς εμπεριέχει και ένα πεδίο ανθρώπινης πράξης: από τη στιγμή που κάποιος θεωρείτο καταραμένος, τα μέλη της κοινότητας θα διέκοπταν κάθε επαφή μαζί του, στερώντας του την συμβολική αλλά και ουσιαστική παροχή *aquae et ignis*. Παρόλα αυτά, διερωτάται κανείς εάν κατά τα λοιπά θα τον άφηναν ανενόχλητο να περιφέρεται στην πόλιν ή εκτός αυτής και να συνωμοτεί με τους ομοϊδεάτες του, αρκούμενοι απλώς σε παραλείψεις, ή θα προχωρούσαν και σε πράξεις; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι άλλη από το ότι οπωσδήποτε ο δήμος θα έπαιρνε την πρωτοβουλία να απαλλαγεί με ίδιες δυνάμεις από τα πρόσωπα που απειλούσαν άμεσα το πολίτευμα και την ίδια την επιβίωση της πόλεως. Ποια ήταν όμως η νομοθετική ρύθμιση που επέτρεπε ή καλύτερα επέτασσε κάτι τέτοιο;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, κατά τη γνώμη μου, βρίσκεται στην στήλη Β της νέας επιγραφής, όπου ο συνήθης τύπος «*τοῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος τὸ κείνο*» διαφωτίζεται με την προσθήκη της φράσης «*ἐκ Τέω καὶ Ἀβδήρων καὶ γῆς Τηϊῆς*». Η διατύπωση της προσθήκης αυτής, με την οποία η εφαρμογή του *ἀπόλλυσθαι* εξειδικεύεται στις πόλεις της Τέω και των Αβδήρων, καθώς και στην επικράτεια των δύο πόλεων, καθιστά προφανές ότι πρόκειται για κάτι περισσότερο από επίκληση της θεϊκής τιμωρίας. Μια κατάρα θα είχε καθολική εφαρμογή και δεν θα περιοριζόταν χωρικά μόνο στην μητρόπολη και την αποικία της. Αλλά η εξαφάνιση του ενόχου και των κατιόντων του από την επικράτεια των δύο πόλεων συνιστά τιμωρία του ανθρώπινου, του θετού δικαίου. Αυτό έγινε αντιληπτό από τον Herrmann, στην πρώτη έκδοση της επιγραφής, όπως και από τον Graham και τους μεταγενέστερους σχολιαστές, οι οποίοι κατά την απόδοση αυτού του χωρίου αναφέρονται ρητά στην εξορία από την πόλη³³.

Αυτή η απόκλιση από τον συνήθη τύπο, με την προσθήκη στο *ἀπόλλυσθαι* της φράσης «*ἐκ Τέω καὶ Ἀβδήρων καὶ γῆς Τηϊῆς*», οφείλεται σε μια ειδική ανάγκη που προέκυψε, να επεκταθεί η ισχύς της συγκεκριμένης διατάξεως και στις δύο πόλεις. Αλλά το ομόφωνα αποδεκτό γεγονός ότι με τον όρο *ἀπόλλυσθαι* αποδίδεται στο σημείο αυτό όχι – ή όχι μόνο – μια κατάρα, αλλά μια ποινή του δικαίου της πόλεως, δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι το ίδιο ισχύει και για τις λοιπές αναφορές του όρου αυτού στις δύο επιγραφές. Κατά συνέπεια, για όλες τις πράξεις που προαναφέρθηκαν, ο νόμος της Τέω επιφυλάσσει την ίδια τιμωρία, σκοπός της οποίας είναι η εξαφάνιση του ενόχου από την πόλιν με κάθε τρόπο. Πρόκειται, άλλωστε, για την συνήθη τιμωρία όσων προδίδουν την πόλιν ή αποπειρώνται να ανατρέψουν το πολίτευμα.

33. Ο Herrmann 1981, 7, ενώ σε όλα τα άλλα σημεία όπου υπάρχει η φράση «*ἀπόλλυσθαι αὐτὸν καὶ γένος*» μεταφράζει «*der soll zugrunde gehen*», εδώ προσθέτει σε παρένθεση τη φράση «*und verbannt sein*». Αντίστοιχα ο Graham 1992, 54: «*may he be destroyed (and banished) from Teos κλπ*».

Εξάλλου, στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι μία από τις έννοιες του ρήματος ἀπόλλυμαι είναι «πεθαίνω», αναφερόμενη όχι μόνο στον φυσικό θάνατο, αλλά και στην θανάτωση συνεπεία δικαστικής καταδίκης, άσκησης νόμιμης άμυνας ή σύννομης αυτοδικίας. Η χρήση του ρήματος με αυτήν την σαφώς νομική σημασία μαρτυρείται συχνά στους αττικούς ρήτορες. Στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη (1076-7), η φράση «ἤμαρτες, ἡράσθης, ἐμοίχευσάς τι, κατελήφθης, ἀπόλωλας», σημαίνει «έκανες κάποιον λάθος, ερωτεύτηκες, διέπραξες μοιχεία, πιάστηκες επ' αυτοφώρῳ, είσαι νεκρός», δηλαδή σκοτωμένος από το χέρι του συζύγου, που εξασχεί το νόμιμο δικαίωμά του σε περίπτωση αυτόφωρης συλλήψεως του μοιχού. Στο χωρίο αυτό έχει σημασία η άμεση σύνδεση του ἀπόλλυμαι με τη νόμιμη αυτοδικία, η οποία συνιστά άλλωστε το βασικό χαρακτηριστικό της θέσης εκτός νόμου, της κυρώσεως που επιβάλλεται συνήθως από τις νομοθεσίες των ελληνικών πόλεων σε όσους επιβουλεύονται το πολίτευμα.

Το συμπέρασμα ότι αυτό είναι το πραγματικό περιεχόμενο των δύο κειμένων της Τέω επιβεβαιώνεται σαφώς από ένα ψήφισμα των αρχών της ελληνιστικής εποχής, με το οποίο ιδρύεται συμπολιτεία μεταξύ Τέω και Κυρβισσού³⁴. Μία από τις διατάξεις του ψηφίσματος προβλέπει την αποστολή φρουράς στην Κυρβισσό και τον διορισμό Τηϊίου φρουράρχου, τρεις φορές το χρόνο. Επιπλέον, για όποιον παίρνει στην κατοχή του τον τόπο και αρνείται να τον μεταβιβάσει στον διοικητή της φρουράς που αποστέλλεται από την πόλη κάθε τέσσερις μήνες, ορίζει «φ[ε]ύγειν τε αὐτὸν ἄραιον/ ἐκ Τέω καὶ ἐξ Ἀβδήρων καὶ ἐκ τῆς χώρας καὶ τῆς Τηϊῶν καὶ τῆς Ἀβδηρ[ι]τῶν καὶ τὰ ὄντα αὐτοῦ δη[μό]σια εἶ[ν]αι, καὶ ὅς ἂν ἀποκτείνῃ αὐτὸν μ[ὴ] μιὰρὸς ἔστω». Στην έκφραση «φεύγειν ἄραιον» συνδυάζεται η εκφορά της ἀράς με την υλική εξάλειψη του δράστη ή αδιαμφισβήτητη έννοια της φράσης είναι ότι ο ένοχος τίθεται εκτός νόμου στην επικράτεια τόσο της Τέω όσο και των Αβδήρων, η περιουσία του δημεύεται, και όποιος τον σκοτώσει δεν θεωρείται ένοχος για φόνο.

Νόμοι όπως αυτοί που εξετάσαμε, αλλά και πολλοί άλλοι που μας είναι γνωστοί από διάφορες ελληνικές πόλεις, μπορούν να θεωρηθούν ως οι βασικές διατάξεις που έθεταν τις κατευθυντήριες γραμμές, περιγράφοντας τις άδικες πράξεις και προσδιορίζοντας το πλαίσιο των επιβλητέων κυρώσεων. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάθε συγκεκριμένη περίπτωση παραβάσεως αυτών των νόμων, μπορούσε να κινητοποιήσει μια διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου ή της συνελεύσεως του δήμου, η οποία θα κατέληγε σε ένα *ad hoc* ψήφισμα, το οποίο θα διαλάμβανε για τους συγκεκριμένους ενόχους και θα εξειδίκευε τις επιβλητέες ποινές. Όπως δείχνουν οι

34. SEG 26 (1976), 1306 = IT αρ. 48, στ. 20-26.

πηγές, οι ειδικότερες μορφές που μπορούσε να πάρει αυτή η ολική εξάλειψη του ενόχου είναι συνήθως, για όσους συλλαμβάνονταν, η θανατική ποινή ή ακόμη η επιβολή αειφυγίας. Αν, όμως, ο ένοχος είχε ήδη διαφύγει από την πόλιν - κάτι που συχνά συνέβαινε - τότε ετίθετο εκτός νόμου, επικηρυσσόταν, και όποιος τον σκότωνε κηρυσσόταν αθώος σύμφωνα με το ανθρώπινο και το θεϊκό δίκαιο³⁵. Εξάλλου, τόσο στους συλληφθέντες όσο και σε όσους διέφευγαν, επιβαλλόταν επιπλέον εξορία των κατιόντων τους, δήμευση της περιουσίας τους, και πολλές φορές κατεδάφιση της οικίας και άλλες ατιμωτικές τιμωρίες. Από την άλλη μεριά, και μόνο η ύπαρξη ενός τέτοιου «βασικού» νόμου, θα ήταν αρκετή για να δικαιολογήσει το νόμιμο της θανάτωσης του ενόχου από κάποιον πολίτη, σε περίπτωση που ο ένοχος κινδύνευε να διαφύγει, στο διάστημα μέχρι την έκδοση ειδικού ψηφίσματος.

ΑΡΑ ΚΑΙ ΠΟΙΝΗ ΤΟΥ ΘΕΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Μένει να συζητηθεί ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα, σχετιζόμενο με τις πράξεις τις οποίες οι άρχοντες εντέλλονται από το νόμο να ενεργήσουν και την συνεπαγόμενη ποινική κύρωση. Στην παλαιότερη επιγραφή, η εντολή προς τους άρχοντες είναι να απαγγείλουν το κείμενο της *ἀρᾶς* (*ποιεῖν τὴν ἐπαρὴν*) και, σε περίπτωση που δεν το πράξουν, η ίδια κύρωση ισχύει και γι' αυτούς (*ἐν τῇπαρῇ ἔχεσθαι*). Στη νεότερη επιγραφή η εντολή είναι να αναγνώσουν δημοσίως το νόμο (*ἀναλέξειαν τὰ γεγραθμένα*) και η κύρωση για όσους δεν συμμορφώνονται είναι «να χαθούν μαζί με τους απογόνους τους», όπως με ασφάλεια μπορεί να αποκατασταθεί, κατ' αναλογία προς τις όψεις Β και C της στήλης. Οι εκφράσεις «ἐν τῇπαρῇ ἔχεσθαι» της παλαιότερης επιγραφής και «κεῖνον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος» της νεότερης, θεωρήθηκαν ταυτόσημες. Η ταύτιση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να προσδοθεί και στη νέα επιγραφή ο τίτλος «Τῆρων Αραί», παρόλο που αυτή δεν περιέχει καμία απολύτως αναφορά σε κατάρες. Η έμφαση που δόθηκε στις θρησκευτικές συνδηλώσεις των δύο κειμένων έχει προκαλέσει σύγχυση και απομακρύνει από την κατανόηση του περιεχομένου τους. Προκειμένου να συλλάβουμε την σημασία και τις συνέπειες της δημόσιας *ἀρᾶς* στο πλαίσιο των αρχαιοελληνικών πόλεων, είναι ανάγκη, αντιθέτως, να εστιάσουμε στη νομοθετική σκοπιά που μας αποκαλύπτουν αυτές οι ρυθμίσεις.

Μια προσεκτική εξέταση των πηγών δείχνει ότι, σε πολλά κείμενα της

35. Βλ. για τη θέση εκτός νόμου Μ. Σ. Γιούνη, *Ἄτιμος ἔστω - Ἄτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινῆς ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1998, 109-148.

αρχαιοελληνικής γραμματείας, οι συνέπειες της *ἀρᾶς* δεν είναι αποτέλεσμα μιας θεϊκής μεσολάβησης αλλά απορρέουν σαφώς από πράξεις ανθρώπων. Στον ομηρικό κόσμο, σε μια εποχή που η απονομή της δικαιοσύνης εξαρτιόταν από τα άτομα, η *ἀρά* συνδεόταν με την ιδιωτική αντεκδίκηση του φόνου. Στην *Ιλιάδα* ο Τρώας Ακάμας, αφού σκότωσε τον φονιά του αδελφού του Πρόμαχο, λέει ότι ο κάθε άνδρας εύχεται να αφήσει πίσω του έναν συγγενή που θα εκδικηθεί για το χυμένο αίμα (*ἀρῆς ἀλκτῆρα*)³⁶. Μετά από την εγκαθίδρυση των πολιτικών θεσμών, οπότε τα δικαστήρια έγιναν πλέον τα μόνα αρμόδια να δικάζουν κάθε υπόθεση, η *ἀρά* εμφανίζεται στενά συνδεδεμένη με τις βαρύτερες ποινές που επιβάλλει η πόλις για τα σοβαρότερα αδικήματα, λ.χ. παράβαση ενός συγκεκριμένου καταστατικού νόμου, καταστροφή του κειμένου ενός νόμου που ήταν εκτεθειμένος δημόσια και, βεβαίως, ανατροπή του πολιτεύματος.

Ας προχωρήσουμε τώρα σε μία δεύτερη ενδιαφέρουσα παρατήρηση. Όπως γίνεται φανερό από μια επιγραφή προερχόμενη από τα Μέγαρα Υβλαία της Κάτω Ιταλίας, ο όρος *ἀρά* δεν είναι απαραίτητο να αποδίδει θεϊκή τιμωρία ή να αναφέρεται σε κατάρρα. Αυτό το αποσπασματικό κείμενο του πρώτου μισού του 6^{ου} αι. διασώζει τον εξής νόμο: «*πᾶσι ἀρὰ τῷ θεῷ ἄδε: ὅς κὰτ τῷ ἀρχομάῳ θύε ὀγδόαν ἀποτεισάτο*»³⁷. Η φράση αυτή σημαίνει: «η ποινή που επιβάλλεται σε όλους από τον θεό είναι η εξής: όποιος θυσιάζει κατά παράβαση των οριζομένων από τον άρχοντα (*ἀρχόμαος*), να πληρώνει το ένα ὀγδοο». Συνεπώς εδώ η λέξη *ἀρά* αντιστοιχεί σε μία χρηματική ποινή, επιβαλλόμενη και εισπρακτέα από τους άρχοντες του ιερού, τους ιερείς, και όχι σε κάποια θεϊκή τιμωρία, της οποίας η εκπλήρωση θα επαφιόταν στους θεούς. Είναι εκπληκτικό το ότι η «θεϊκή κατάρρα» έχει ένα άμεσο και συγκεκριμένο αποτέλεσμα, αναγόμενο απευθείας στην ανθρώπινη δικαιοσύνη: την επιβολή προστίμου σε όσους παραβαίνουν το νόμο.

Την ίδια έννοια, της χρηματικής αποζημίωσης, έχει και η λέξη *ἐπιαρά* σε μία συνθήκη μεταξύ Ηλείων και Ηραίων του 6^{ου} αιώνα, με την οποία συμφωνείται ειρήνη για εκατό χρόνια³⁸. Το κείμενο τελειώνει με τις εξής διατάξεις: «Όποιος δεν τηρεί την συνθήκη, να πληρώσει ένα ασημένιο τάλαντο στο ιερό του Ολυμπίου Διός. Όποιος, άρχοντας ή ιδιώτης, παραβαίνει το νόμο αυτό, ενέχεται στην ίδια αποζημίωση που είναι γραμμένη στο νόμο (*ἐν τέπιαροι κ' ἐνέχοιτο τῷ 'νταῦτ' ἐγραμένοι*)». Ήδη από το 1904 ο G. Glotz είχε παρατηρήσει ότι «η κατάρρα συγγεόταν τόσο πολύ με την ποινική κύρωση, ώστε στα αρχαϊκά κείμενα η ποινική κύρωση, ακόμη κι

36. *Ιλιάς* Ξ 482-485.

37. IGT αρ. 85 = SEG 29, 1804, πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα.

38. C. Michel, *Recueil d'Inscriptions Grecques I*, Paris 1900, αρ. 41.

όταν είναι χρηματική, να αποκαλείται με τους όρους *ἄρὰ* και *ἐπαρή*»³⁹.

Ακόμη, μια ορειχάλκινη πινακίδα προερχόμενη από το Άργος και χρονολογούμενη περί το δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα⁴⁰, περιέχει μια διάταξη παρόμοια με αυτήν της Τέω, με την οποία απαγορεύεται η αλλοίωση του κειμένου του νόμου. Παρά την αποσπασματικότητα του κειμένου, είναι φανερό ότι περιείχε μια σειρά ρυθμίσεων ποινικού περιεχομένου, οι οποίες ενισχύονταν με αρέες, όπως υποδεικνύει η μνεία τριών ποινών: της εξορίας (στ. 3), της δημεύσεως (στ. 4) και της θανατικής (στ. 5). Ως επιστέγασμα των ποινικών ρυθμίσεων αναφέρεται: «Ὅποιος δεν τηρεί τις διατάξεις του νόμου που αναγράφονται εδώ (*τὰ γ|ράθματα ταδὲν ἡὲ ἄγνοι*) ή αλλοιώνει τις προβλεπόμενες ποινές (*ἡὲ συγγέοι τὰς ἄρας*), (να εκδιωχθεί) από την γη του Άργους και (να δημευθεί) η περιουσία του». Όπως γίνεται δεκτό στη βιβλιογραφία, η φράση «*συγγέοι τὰς ἄρας*» έχει την έννοια «αλλοιώνει τις ποινές», κατά συνέπεια και στο κείμενο αυτό η λέξη *ἄρὰ* σημαίνει «κακό» ή «ποινή». Η τιμωρία όσων παραβαίνουν τις διατάξεις του νόμου αυτού ή παραποιούν το κείμενό του είναι η εκδίωξη από την περιοχή της πόλεως και η δήμευση της περιουσίας του.

Ο συσχετισμός της *ἄρας* με το αποκαλούμενο «ιερό δίκαιο» έχει βεβαίως μακρά ιστορία. Η μελέτη του K. Latte υπήρξε καθοριστική για όλες τις μετέπειτα πραγματεύσεις του θέματος, διότι πραγματικά αποσαφήνισε πτυχές που μέχρι τότε παρέμεναν σκοτεινές⁴¹. Παρόλα αυτά, ορισμένα από τα συμπεράσματά του, επηρεασμένα από τον συρμό της εποχής του που αναζητούσε στη θρησκεία την καταγωγή των περισσότερων θεσμών, θα πρέπει να αναθεωρηθούν, κάτω από το φως και των νεότερων δεδομένων.

Όπως παρατηρεί ο Latte, η επιβολή δημόσιων ἄρων από τις νομοθεσίες των ελληνικών πόλεων εγγράφεται αποκλειστικά σε ένα συγκεκριμένο πεδίο, καθώς εφαρμόζονται πάντοτε εναντίον εγκλημάτων που θέτουν σε ιδιαίτερο κίνδυνο την κοινότητα⁴². Περαιτέρω, προχωρεί στη διάκριση δύο κατηγοριών κειμένων: αφ' ενός, σε εκείνα που περιέχουν μόνον την αρά, δίχως να διατυπώνεται κάποια περαιτέρω κύρωση, και αφ' ετέρου, σε εκεί-

39. Βλ. G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris 1904, 571, και τα εκεί παραδείγματα.

40. *Inscriptiones Graecae* IV, 506. Έχουν προταθεί πολύ διαφορετικές συμπληρώσεις του κειμένου. Βλ. *Nomima* I, αρ. 100, σελ. 354-357· *IGT* αρ. 29, σελ. 83-86· Γιούνη 2006, 136-137 και 166-167, αρ. 64. Παρά το αυξημένο κύρος που έχουν κατά κανόνα οι αποκαταστάσεις του Koerner, ακολουθώ εδώ την ασφαλέστερη, πιο συντηρητική, ανάγνωση που δίνεται στα *Nomima*.

41. K. Latte, *Heiliges Recht: Untersuchungen zur Geschichte der sakralen Rechtsformen in Griechenland*, Tübingen 1920.

42. Latte 1920, 68-77. Επίσης R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983, 193-196.

στα οποία στην αρά προστίθεται και μία ποινή του θετού δικαίου της πόλεως⁴³. Ακολουθώντας την εξελικτική θεώρηση της ιστορίας, που ήταν κυρίαρχη στην εποχή του, ο Latte θεώρησε ότι η απειλή αράς αποτελούσε ένα πρώτο στάδιο, εξέλιξη του οποίου ήταν η προσθήκη μιας ποινής του θετού δικαίου, κατά κανόνα ισόβιας εξορίας με δήμευση της περιουσίας, πολλές φορές συνοδευόμενης από την συμβολική εξάλειψη ολόκληρης της ύπαρξης των ενόχων μέσα στην πόλη, μέσω της κατεδάφισης της οικίας τους, και εξήγησε τον συνδυασμό αράς και ποινής ως ένδειξη απώλειας της πίστης στην δύναμη της κατάρας.

Ωστόσο το σχήμα αυτό αδυνατεί να εξηγήσει επαρκώς όλες τις πτυχές της *ἀράς* και παράλληλα δεν υποστηρίζεται από τις πηγές. Κατ' αρχάς, όπως ήδη διαπιστώθηκε, οι όροι οι δηλωτικοί της *ἀράς* είναι δυνατόν να χρησιμοποιούνται και για τον προσδιορισμό μιας τιμωρίας, λόγου χάριν μιας χρηματικής ποινής, επιβαλλόμενης από ανθρώπους. Έπειτα, εάν η κατάρα θεωρηθεί ως καθαρά θεϊκή τιμωρία, το πρόβλημα της σύνδεσης της κατάρας με το θετό δίκαιο της πόλεως παραμένει ανοικτό σε κείμενα όπως οι δύο επιγραφές της Τέω, οι οποίες, τουλάχιστον στο σωζόμενο μέρος τους, δεν περιέχουν άλλη κύρωση εκτός από την τιμωρία που εκφέρεται με την φράση «ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος» και την επέκταση της *ἐπαρῆς* σε όσους άρχοντες δεν συμμορφώνονται με τις επιταγές του νόμου. Είναι προφανές ότι μία κύρωση αποκλειστικά θρησκευτική δεν ήταν αρκετή για την τιμωρία της πράξης σε επίπεδο πολιτειακό και, όπως παρατηρεί ο R. Parker, οι Τήιοι αποκλείεται να άφηναν την τιμωρία των προδοτών στους θεούς⁴⁴. Όπως υποστηρίχθηκε ανωτέρω, η έκφραση «ἀπόλλυσθαι κλπ.» ουσιαστικά περικλείει την θέσπιση ταυτόχρονα της θεϊκής και της πολιτικής κυρώσεως και προμηθεύει το θεμελιώδες και γενικό πλαίσιο για την τιμωρία των συγκεκριμένων ενόχων κάθε φορά που συνέτρεχε τέτοια περίπτωση.

ΑΡΑΙ ΚΑΙ ΘΕΣΗ ΕΚΤΟΣ ΝΟΜΟΥ

Αυτός ο αφανισμός του ενόχου, ο οποίος στα κείμενα της Τέω εκφέρεται με τον όρο «*τουῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος*», δεν επιβάλλεται από τους νόμους των ελληνικών πόλεων για οποιοδήποτε είδος εγκλήματος, όσο σοβαρό κι αν είναι, αλλά αποκλειστικά για μια συγκεκριμένη κατηγορία άδικων πράξεων. Πρόκειται για τις πράξεις που αποτελούν άμεση απειλή κατά της πόλεως ή του πολιτεύματος, δηλαδή κυρίως

43. Latte 1920, 76.

44. Parker 2005, 77.

για τα εγκλήματα της προδοσίας και της ανατροπής του πολιτεύματος με την συνηθέστερη μορφή της, την εγκατάσταση τυραννίδας. Η επιβουλή της πόλεως θα μπορούσε να εκδηλωθεί και με άλλους τρόπους, όπως η τροποποίηση ενός από τους καταστατικούς του πολιτεύματος νόμους. Είναι γεγονός ότι μια ομάδα ειδικών νόμων, που προστατεύουν τις κυριότερες συλλογικές αξίες, υπάρχει σε κάθε κοινωνία και, μολονότι οι αξίες αυτές μπορεί να διαφέρουν από τη μία κοινωνία στην άλλη, η προστασία της έννομης τάξης και του πολιτεύματος αποτελούν παντού ουσιώδη μέριμνα του νομοθέτη. Στα παραδείγματα από τις ελληνικές πόλεις της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, οι κυρώσεις που προβλέπονται για τους ενόχους αυτών των εγκλημάτων είναι οι ίδιες: αειφυγία από την πόλιν και την περιοχή της, επεκτεινόμενη και στους κατιόντες, ολική δήμευση της περιουσίας και προγραφή του ενόχου. Ο λόγος για τον οποίο δεν μνημονεύεται η θανατική ποινή είναι διότι οι ένοχοι συνήθως είχαν ήδη διαφύγει από την πόλιν κατά τον χρόνο εκδόσεως του σχετικού ψηφίσματος και συνεπώς δεν ήταν δυνατό να υποβληθούν σε κανονική δίκη ενώπιον των δικαστικών οργάνων της πόλεως. Κατά συνέπεια, η ευθύνη για την θανάτωση του ενόχου μεταφέρεται στον κάθε έναν από τους πολίτες, μαζί με την εγγύηση της αθωότητάς του ενώπιον του νόμου της πόλεως και της καθαρότητάς του έναντι των θεών. Στην προσπάθεια να εξαλειφθεί κάθε ανάμνηση του ενόχου και της πράξης του, προστίθεντο και ορισμένα άλλα ατιμωτικά μέτρα, όπως η κατεδάφιση της οικίας, η εκταφή του πτώματος του ενόχου και η απομάκρυνση των οστών του από τα σύνορα της πόλεως. Στην Αθήνα, νόμοι και ψηφίσματα με παρόμοιο περιεχόμενο εκδίδονταν ακόμη από την εκκλησία του δήμου κατά τον 4^ο αιώνα⁴⁵.

Η στενή σύνδεση της αράς με την διατήρηση του πολιτεύματος αποτυπώνεται ευσύνοπτα από τον Δημοσθένη. Αντιπαραβάλλοντας το ολιγαρχικό πολίτευμα της Σπάρτης με την αθηναϊκή δημοκρατία, ο ρήτορας εντοπίζει τη διαφορά στο ότι, ενώ στη Σπάρτη κύριοι της πολιτείας είναι η κλειστή ομάδα των ομοίων, στην Αθήνα κύριος της πολιτείας είναι ολόκληρος ο δήμος, ενώ για να διασφαλιστεί το ότι κανείς άλλος δεν θα σφετεριστεί την εξουσία, υπάρχουν «*ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί*»⁴⁶.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι αραὶ συνόδευαν τον όρκο τηρήσεως του νόμου, τον οποίο ήταν υποχρεωμένοι να ορκιστούν οι πολίτες⁴⁷. Πράγ-

45. Λ.χ. Ανδοκίδης 1 *Περί των Μυστηρίων* 95-98· SEG XII, 87.

46. Δημοσθένης 20 *Προς Λεπτίνην* 107: *Παρά δ' ἡμῖν ταύτης (τῆς πολιτείας) μὲν ὁ δῆμος κύριος, καὶ ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί ὅπως μηδεὶς ἄλλος κύριος γενήσεται.*

47. Για τον όρκο των πολιτών από την Χερσόνησο (Ταυρίδα) του 3^{ου} αι., καθώς και τον αντίστοιχο όρκο των πολιτών από την Ίτανο της Κρήτης του 4^{ου} αι., βλ. Michel 1900, αρ. 1316 και 1317 αντίστοιχα.

λατι, με όρκο ενισχυμένο με κατάρες είχε θωραχιστεί η πολιτική νομοθεσία του Σόλωνα⁴⁸, καθώς και η νομοθεσία του Λυκούργου με την οποία τέθηκε το θεμελιώδες πλαίσιο της σπαρτιατικής πολιτείας⁴⁹. Ο συγκεκρισμός της θεϊκής τιμωρίας με την ποινή που επιβαλλόταν από το θετό δίκαιο της πόλεως αποτυπώνεται ανάγλυφα στη φράση του Ιωάννη Στοβαίου, ο οποίος πολλούς αιώνες αργότερα αναφέρει ότι ο αρχαίος νομοθέτης της Κατάνης Χαρώνδας επέβαλλε την ποινή της πολιτικής *άρᾶς* σε όποιους τροποποιούσαν το νόμο⁵⁰.

Η δημόσια υπενθύμιση των θεμελιωδών νόμων του πολιτεύματος, που συνοδευόταν από αρέες εναντίον όσων τους καταπατούσαν, ήταν συνήθης πρακτική στις ελληνικές πόλεις. Σύμφωνα με τους αθηναϊκούς νόμους, κατά την κλασική εποχή, σε κάθε συνεδρίαση της εκκλησίας του δήμου και της βουλής ο κήρυκας ήταν επιφορτισμένος να προφέρει τις αρέες εναντίον όσων καταπατούσαν τους καταστατικούς της πόλεως νόμους⁵¹. Όπως αναφέρει ο Ισοκράτης, ακόμη κατά την εποχή του, έναν αιώνα μετά τα Μηδικά, πριν αρχίσει στη συνέλευση η συζήτηση των θεμάτων της ημερήσιας διάταξης, προφέρονταν κατάρες εναντίον όποιου πολίτη θα πρότεινε την αποστολή πρεσβείας στους Πέρσες για τη σύναψη ειρήνης⁵².

Ο όρκος που δεσμεύει τους πολίτες και οι αρέες που απειλούνται εναντίον όσων τον καταπατούν αποτελούν μια περαιτέρω ασφαλιστική δικλίδα για την προστασία του πολιτεύματος. Όπως επισημαίνει ο Ξενοφών, σε όλες τις πόλεις, ο φόνος τιμωρείται και ο φονιάς θεωρείται μιαρός, αλλά προκειμένου για τους τυράννους οι νόμοι είναι αντεστραμμένοι: Οι πόλεις, αντί να τιμωρούν όποιον σκοτώσει τύραννο, του αποδίδουν μεγάλες τιμές, και αντί να τον αποκλείσουν από τα ιερά, όπως συμβαίνει με τους φονείς του κοινού ποινικού δικαίου, οι πόλεις τοποθετούν στα ιερά αγάλματά του⁵³. Άλλωστε, κατά τον Πλούταρχο, το «ποιεῖσθαι ἐναγεῖς καὶ καταρά-

48. Όρκος: Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 7, Ηρόδοτος 1, 29, Πλούταρχος, *Σόλων* 25, Αρά: Δίων Χρυσόστομος 80, 6. Επίσης με αρέες ήταν ενισχυμένος ο νόμος του Σόλωνα που απαγόρευε την εξαγωγή ορισμένων προϊόντων (Πλούταρχος, *Σόλων* 24).

49. Για τον όρκο που έδωσαν οι Σπαρτιάτες να τηρούν το πολίτευμα του Λυκούργου βλ. Πλούταρχος, *Λυκούργος* 29 και *Αποφθέγματα Λακωνικά* 42, 239 F. Κατά τον Πλούταρχο, εξάλλου, ο νόμος που όριζε το ύψος της αποφοράς που απέδιδαν οι εἰλωτες στους Σπαρτιάτες ήταν ενισχυμένος με αρέες: *Αποφθέγματα Λακωνικά* 41, 239 E.

50. Στοβαίος, *Ανθολόγιον* 4, 2, 24.

51. Δημοσθένης 19 *Περί της παραπρεσβείας* 70.

52. Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 157. Πολλές φορές, άλλωστε, οι Αθηναίοι επέβαλλαν τη θανατική ποινή για μηδισμό. Αντίστοιχα, οι Ίωνες είχαν απαγορεύσει την επισκευή των ιερών που είχαν συλήσει και κάψει οι Πέρσες, για να μένει ζωντανή στους μεταγενέστερους η μνήμη της ασέβειας των βαρβάρων, και ενίσχυσαν την απαγόρευση αυτή με (όρκο και) αρέες (αυτ. 156).

53. Ξενοφών, *Ιέρων* 4, 5.

τους» αποτελούσε την συνήθη τιμωρία που απειλούσε τους φίλους των τυράννων⁵⁴. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι σε ορισμένες ολιγαρχίες ορκίζονται «να κάνουν το μεγαλύτερο κακό στο δήμο και τη δημοκρατία», ενώ στις δημοκρατικές πόλεις επικήρυσσαν τους τυράννους και ενθάρρυναν με κάθε τρόπο την εξάλειψή τους⁵⁵. Ένας μαθητής του Αριστοτέλη, ο Φαινίας από την Ερεσό, είχε γράψει βιβλίο για την τυραννοκτονία⁵⁶. Στην εποχή του Φαινία, η πατρίδα του Ερεσός είχε γνωρίσει πολλούς τυράννους, γεγονός που αντανακλάται και στο γνωστό ψήφισμα κατά των τυράννων.

Το ψήφισμα αυτό⁵⁷, χρονολογούμενο μεταξύ 330-300 π.Χ., ορίζει τα εξής (Α στ. 20-26): «Ὅποιος επιχειρήσει να επαναφέρει στην πόλη τα τέκνα του καταδικασθέντος τυράννου ή προτείνει την επιστροφή τους ή την απόδοση της δημευθείσας περιουσίας τους, να είναι καταραμένος ο ίδιος και η γενιά του, και να εφαρμοστεί εναντίον του ο νόμος σχετικά με όποιον καταστρέφει τη στήλη όπου βρίσκεται χαραγμένος ο νόμος για τους τυράννους και τους απογόνους τους» (στ. 22-26: *κατάρατον ἔμμεναι καὶ αὐτόν καὶ γένος τὸ κήνω καὶ τᾶλλα ἔνοχος ἔστω τῷ νόμῳ τῷ τὰν στάλλαν ἀνέλονται τὰν περὶ τῶν τυράννων καὶ τῶν εκγόνων*). Ακολουθεί η διάταξη που ορίζει να επακολουθήσει δημόσια κατάρα στην εκκλησία: *ὅποιος δικάσει ορθὰ καὶ βοηθήσει τὴν πόλιν καὶ τὸ δίκαιο, να ευτυχήσει, εκείνος που θα ψηφίσει ενάντια στο δίκαιο, να δυστυχήσει*.

Ο νόμος που ψηφίστηκε στην Αθήνα με πρόταση του Δημοφάντου το 410, μετά την πτώση του καθεστώτος των Τετρακοσίων, περιέχει την ορολογία που μας είναι περισσότερο γνωστή⁵⁸. Το κείμενο του νόμου, που βρισκόταν εκτεθειμένο σε στήλη μπροστά από το βουλευτήριο, όριζε ότι *ὅποιος καταλύει τὴν δημοκρατία ή αναλαμβάνει κάποια αρχή σε περίοδο καταλύσεως τῆς δημοκρατίας, θεωρεῖται πολέμιος τῶν Αθηναίων καὶ πρέπει να θανατώνεται δίχως να τιμωρεῖται ο θάνατός του (νηποινεί τεθνάτω)*. Η περιουσία του θα δημεύεται, το ένα δέκατο θα αποδίδεται στο ιερό της

54. Πλούταρχος, *Ηθικά* 778 E.

55. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1210a 9. Για την πάλη μεταξύ δημοκρατίας και τυραννίδας/ ολιγαρχίας βλ. Θουκυδίδης 3, 82-83. Συνηθίζεται τα πολιτεύματα να προστατεύονται με αρέες. Έτσι, όταν στην Αθήνα η εκκλησία του δήμου αποφάσισε να πάψει το καθεστώς των Τετρακοσίων και ψήφισε το καθεστώς των Πεντακισχιλίων, και ταυτόχρονα την κατάργηση της μισθοφορίας όλων των αρχών, το ψήφισμα αυτό ενισχύθηκε με αρέες (Θουκυδίδης 8, 97: *τοῖς πεντακισχιλίοις ἐψηφίσαντο τὰ πράγματα παραδοῦναι (εἶναι δὲ αὐτῶν ὅποιοι καὶ ὅπλα παρέχονται) καὶ μισθὸν μηδένα φέρειν μηδεμιᾷ ἀρχῇ· εἰ δὲ μὴ, ἐπάρατον ἐποίησαντο*).

56. Με τον τίτλο *Τυράννων αναίρεσις*: Αθήναιος 3, 90 E και 10, 438 C.

57. Michel 1900, αρ. 358.

58. Ανδοκίδης 1 *Περί των Μυστηρίων* 95-98· Δημοσθένης 20 *Προς Λεπτίνην* 159· Λυκούργος 1 *Κατά Λεωκράτους* 124-125.

Αθηναίους, ενώ ποσό που αντιστοιχεί στο ήμισυ της περιουσίας του θα δίδεται σε εκείνον που απάλλαξε την πόλη από έναν τέτοιο εχθρό. Ο νόμος γγυάται στον άποκτείναντα την ατιμωρησία σύμφωνα με το θετό δίκαιο της πόλεως, και παράλληλα την έλλειψη μιάσματος ως προς το θείο δίκαιο (δίκαιος καὶ εὐαγής) και επεκτείνει αυτά τα ευεργετήματα και στον ηθικό αυτουργό της ανθρωποκτονίας (συμβουλεύσας). Περαιτέρω, οι Αθηναίοι έδωσαν επίσημους όρκους ότι ο καθένας τους θα σκοτώσει με έργα, με την ψήφο ή με τα χέρια του οποιονδήποτε επιχειρήσει να ανατρέψει το πολίτευμα, καθώς και τους συνεργούς του. Ορκίστηκαν ακόμη ότι όποιον σκοτώσει τον πολέμιον τῶν Ἀθηναίων θα τον θεωρούν αναμάρτητο απέναντι στους θεούς και θα αποδώσουν στον ίδιο και τα παιδιά του, εκτός από το ήμισυ της περιουσίας του φονευθέντος, και τιμές ανάλογες με τις αποδιδόμενες στους τυραννοκτόνους. Τέλος, ορκίστηκαν ότι δεν θα έχουν καμιά ισχύ όρκοι αντίθετοι που τυχόν δόθηκαν ή θα δοθούν στην Αθήνα, στο στρατόπεδο ή οπουδήποτε αλλού. Για όποιον τηρήσει τον όρκο, ευχήθηκαν στους θεούς να του παρέχουν όλα τα καλά, ενώ για τον επίορκο πρόφεραν βαριές κατέρες, να είναι εξώλης ο ίδιος και όλο του το γένος.

Η διατύπωση του νόμου με τον όρο «νηποινεί τεθνάτω», καθώς και ο τύπος της κατάρτας «εξώλης ἔστω» είναι χαρακτηριστικές στα νομοθετικά κείμενα σχετικά με την ανατροπή του πολιτεύματος της κλασικής εποχής, παρωδούνται μάλιστα και από τον Αριστοφάνη⁵⁹. Αντίστοιχες ποινές για τους τυράννους και τους ηγεμόνες ολιγαρχικού καθεστώτος, καθώς και ανάλογες τιμές για όποιον τους σκοτώσει, αναγράφονται σε έναν εκτεταμένο νόμο από το Ίλιον του 3^{ου} αιώνα⁶⁰.

Σε ένα επίσης γνωστό στη βιβλιογραφία νομοθετικό κείμενο από τη Μίλητο του 5^{ου} αιώνα⁶¹, η θέση εκτός νόμου προσδιορίζεται με τη φράση «φεύγειν τήν ἐπ' αἵματι φυγὴν καὶ αὐτὸς καὶ ἐκγόνος», ενώ όποιος σκοτώσει τους ενόχους λαμβάνει εκατό στατήρες από την περιουσία ενός εκ των επικηρυγμένων. Επιπλέον, σε περίπτωση που οι επικηρυγμένοι βρεθούν στα χέρια της πόλεως, εντέλλονται οι άρχοντες να τους θανατώσουν οι ίδιοι, και αν δεν το πράξουν, οφείλουν πρόστιμο πενήντα στατήρων στην πόλιν.

59. Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* 332-367. Και εδώ φαίνεται η άμεση σύνδεση της βλάβης της πόλεως με την ασέβεια (στ. 367: (αυτές) ἀσεβοῦσ' ἀδικοῦσί τε τὴν πόλιν).

60. Περαιτέρω σχόλια και πηγές βλ. R. Dareste - B. Haussoullier - T. Reinach, *Recueil d'Inscriptions Juridiques Grecques* II, Paris 1904, 34-57.

61. *Nomima* I, αρ. 103. Για τη φράση «φεύγειν τήν ἐπ' αἵματι φυγὴν» προτιμώ τη μετάφραση «την αιματηρή εξορία», δηλαδή την θέση εκτός νόμου, αντί του «εξορία σύμφωνα με τον νόμο της ανθρωποκτονίας», όπως μεταφράζεται στα *Nomima* I, σελ. 362.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σε όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα, η σχέση των ανθρώπων με το θείο δεν θα πρέπει να εξεταστεί αφηρημένα, αλλά λαμβάνοντας υπ' όψιν το πλαίσιο της πόλεως, μέσα στο οποίο εντάσσονται και το οποίο καθορίζει και προσδιορίζει αυτή τη σχέση. Είναι απαραίτητο να τονιστεί η διαφοροποίηση από τη σχέση που είχαν οι άνθρωποι της ομηρικής κοινωνίας με τους θεούς. Έχει άλλωστε αποδειχθεί τεκμηριωμένα ότι η ελληνική θρησκεία, από την αρχαϊκή περίοδο και μετέπειτα, είναι κατά κύριο λόγο θρησκεία της πόλεως⁶². Αυτό σημαίνει ότι για τους πολίτες των αρχαιοελληνικών πόλεων, η σχέση με τους θεούς αποτελούσε ένα από τα συστήματα αναφοράς μέσω των οποίων γινόταν η ενσωμάτωση στην πόλιν. Κατά συνέπεια, μία από τις εκφάνσεις του ανήκειν στην πόλιν, μία από τις πτυχές της ιδιότητας του πολίτη, ήταν η συμμόρφωση με τη λατρεία των θεών της πόλεως και συνεπώς η υιοθέτηση των τελετουργικών της πόλεως. Εξάλλου, στο γεγονός ότι η λατρεία αποτελεί έναν από τους παράγοντες ενσωμάτωσης στην πόλιν, οφείλεται η πρώιμη νομοθετική παραγωγή κανόνων σχετικών με τα ιερά, που μαρτυρείται από τις απαρχές της πόλεως.

Όπως σημειώνει ο Parker, σε όλες τις ελληνικές κοινότητες και σε όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας εφαρμόζεται η αρχή ότι οι αποφάσεις για θρησκευτικά θέματα λαμβάνονταν από το ίδιο όργανο που αποφάσιζε και για τα κοσμικά θέματα: στην Αθήνα, για παράδειγμα, η νομοθεσία που αφορούσε τους θεούς ή τα «πράγματα των θεών» περνούσε από την εκκλησία του δήμου, με τον ίδιο τρόπο όπως η νομοθεσία για οποιοδήποτε άλλο θέμα⁶³. Στη σύμβαση που καταρτίζει μια μικρή πόλις της Κρήτης με ένα πρόσωπο που αναλαμβάνει τα καθήκοντα του γραμματέα της πόλεως, χορηγείται στον τελευταίο το δικαίωμα να παρευρίσκεται και να συμμετέχει σε όλα τα θιγία και τὰ ἀνθρώπινα στα οποία παρευρίσκονται οι ανώτεροι άρχοντες, ενώ ταυτόχρονα του παραχωρείται το προνόμιο να διενεργεί τις δημόσιες θυσίες όσων θεών δεν έχουν ιδιαίτερους ιερείς, και να καρπώνεται τις γαίες που ανήκουν στα ιερά αυτά⁶⁴. Πρόκειται για ένα μόνο, μέσα από την εκπληκτική πληθώρα παραδειγμάτων που απεικονίζουν την συμπλοκή του θεϊκού με το πολιτικό, η οποία χαρακτηρίζεται από την υποταγή του θεϊκού στο πολιτικό και τον προσδιορισμό του από αυτό. Εξάλλου, πρέπει να παρατηρηθεί ότι δεν υπάρχει ευθύγραμμη αντιστοιχία

62. Η βασική μελέτη είναι της C. Sourvinou-Inwood, «Τι είναι θρησκεία της πόλεως;», εις O. Murray - S. Price, *Η Αρχαία Ελληνική Πόλις*, μτφ. Ι. Κράλλη, Αθήνα 2007 (Oxford 1990), 357-389. Πρβλ. Parker 2005, 61.

63. Parker 2005, 61.

64. *Nomima* I, αρ. 22, Β 1-6.

μεταξύ αδικημάτων που στρέφονται κατά των θεών και θεϊκής τιμωρίας: Μάλιστα οι άδικες πράξεις που επιδέχονται κατάρρα είναι κατ' εξοχήν πράξεις στερούμενες τελείως θρησκευτικής πλευράς ή αναφοράς στα θεία: πρόκειται για καθαρά πολιτικά αδικήματα, όπως η ανατροπή του πολιτεύματος. Αντίστροφα, αδικήματα θρησκευτικής φύσεως τιμωρούνται με ποινές του θετού δικαίου. Έτσι, στην επιγραφή του Άργους που είδαμε προηγουμένως, θεσπίζεται χρηματική ποινή εναντίον όσων θυσιάζουν παραβαίνοντας τις οδηγίες του αρμόδιου άρχοντα (άρχομάου). Ακόμη, στην Αθήνα η κοπή ιερών ελαιοδένδρων αποτελεί αδίκημα που τιμωρείται με θανατική ποινή⁶⁵ ή εξορία και δήμευση της περιουσίας⁶⁶. Έχει ιδιαίτερη σημασία άλλωστε να επισημανθεί ότι στα αδικήματα που σχετίζονται με τους θεούς η επιβολή άρων δεν συνηθίζεται.

Ένα άλλο παράδειγμα που απεικονίζει τη σύνδεση της λατρείας των θεών με τους πολιτικούς θεσμούς βρίσκεται στην απαγόρευση εισόδου στα ιερά της πόλεως σε όσους είχαν απωλέσει το δικαίωμα του πολίτη. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα έκφανση της ποινής της ατιμίας, η οποία περιλαμβάνει την στέρηση προσβάσεως στην αγορά, στα δικαστήρια, αλλά και στα ιερά, καθιστώντας έτσι φανερό ότι το ιερό είναι άλλος ένας από τους δημόσιους πολιτικούς χώρους⁶⁷. Αντίστοιχα, ο ξένος δεν μπορεί να μετάσχει στις λατρευτικές τελετές παρά μόνο διαμέσου ενός πολίτη που τον νομιμοποιεί, του προξένου της πόλεως του· πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που διαμεσολαβεί και για τη διενέργεια των λοιπών πράξεων παραστάσεως του ξένου ενώπιον των πολιτικών οργάνων, ιδίως των δικαστηρίων⁶⁸. Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται και το γεγονός ότι πράξεις όπως η βεβήλωση των ελευσινίων μυστηρίων και ο ακρωτηριασμός των Ερμών το έτος 415 δεν έγιναν αντιληπτές από τους Αθηναίους ως στρεφόμενες απλώς κατά των θεών, αλλά θεωρήθηκαν αποτέλεσμα συνωμοσίας κατά του πολιτεύματος (ἐπὶ ξυνωμοσίαι νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμου καταλύσεως γεγενῆσθαι)⁶⁹.

Ο τίτλος της παρούσας μελέτης είναι δανεισμένος από τον Δημοσθένη. Και πάλι ο Δημοσθένης είναι εκείνος που διαφωτίζει τη σχέση μεταξύ της δικαιοσύνης των θεών και της δικαιοσύνης της πόλεως, καθώς και τη λειτουργία της αράς: «Θα ήταν ανήκουστο» λέει, απευθυνόμενος στους

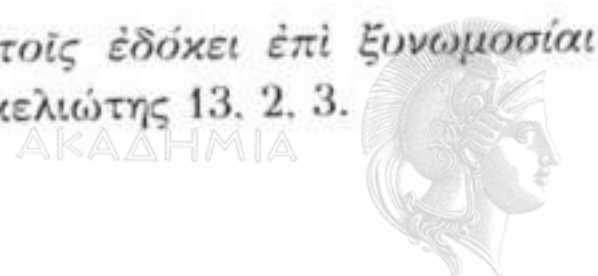
65. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 60.

66. Λυσίας 7 *Αρεοπαγίτικος περί του σηκού απολογία* 3 και 32 και 41.

67. Πρβλ. την παρατήρηση της Sourvinou-Inwood 2007, 359, ότι τα ιερά ανήκουν στην ανθρώπινη και όχι στη θεϊκή σφαίρα.

68. Περαιτέρω για τους ξένους καθώς και βιβλιογραφία για τους προξένους βλ. Sourvinou-Inwood 2007, 358.

69. Θουκυδίδης 6, 27, 3 και 6, 60, 1: καὶ πάντα αὐτοῖς ἐδόκει ἐπὶ ξυνωμοσίαι ὀλιγαρχικῇ καὶ τυραννικῇ πεπραχθαι. Πρβλ. Διόδωρος Σικελιώτης 13, 2, 3.

δικαστές, «να μην τιμωρήσετε οι ίδιοι εκείνους, των οποίων τον αφανισμό ζητάτε από τους θεούς ... Για όποιον σας διαφεύγει, αφήνετε την τιμωρία του στους θεούς. Αλλά όποιον συλλαμβάνετε, μην περιμένετε από τους θεούς να τον τιμωρήσουν»⁷⁰.

Λέξεις-κλειδιά: Τέως, Άβδηρα, άραί, αρχαιοελληνικές ποινές, «ιερό» και θετό δίκαιο, νόμος και θρησκεία, όρκος, θέση εκτός νόμου, νομική επιγραφική.

70. Δημοσθένης 19 Περί της παραπρεσβείας 71.

RÉSUMÉ

M. YOUNI: «*Ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί*». *Châtiment divin et sanction pénale dans les poleis grecques*

La présente étude a comme point de départ deux inscriptions provenant de Téos en Asie Mineure, dont l'une se réfère aussi à Abdère, colonie de Téos en Thrace. Toutes deux sont analysées dans le cadre historique de leur époque politiquement agitée, et comparées du point de vue terminologique et technique à plusieurs textes épigraphiques et littéraires grecs. Malgré le titre d'*Imprécations Tésiennes* sous lequel ils sont connus, le contenu des deux textes est purement normatif et politique : ces textes législatifs infligent des peines du droit positif aux auteurs des crimes politiques les plus graves spécifiés par la loi, comme la trahison de la *polis*, l'établissement de tyrannie ou la réduction de ces citoyens en esclavage. La peine prévue, désignée par l'expression « *apollysthai auton kai genos* », loin d'exprimer une imprécation vague d'ordre religieux, est la mise hors la loi de l'auteur et de l'instigateur de ces crimes avec leur descendance ; il s'agit d'une sanction bien connue que le droit grec inflige pour les crimes de haute trahison et de renversement du régime politique, surtout lorsque les coupables s'étaient enfuis du pays. Le terme *ara* (et son synonyme *éparé* employé dans un des textes téiens), depuis longtemps associé au « droit sacré », est d'habitude employé par les sources grecques dans un contexte purement civique et profane, soit pour désigner une sanction du droit positif, comme l'amende, soit pour s'attacher à un serment civique, dont la violation entraînait les peines les plus graves. Dans un passage important, le serment des citoyens téiens, jurant de sauvegarder le régime et la légitimité, nous procure des informations précieuses sur l'organisation politique de cette cité et de sa colonie. La lecture publique et officielle de cette loi, trois fois par an lors des fêtes majeures, est une obligation des magistrats des deux *poleis*, visant à renouveler périodiquement la vigueur de la loi.

Mots-clés : Téos, Abdère, imprécation, *arai*, sanctions de l'antiquité grecque, droit « sacré » et droit positif, droit et religion, serment, mise hors la loi, épigraphie juridique.